ISSN: 2181-4341, IMPACT FACTOR (RESEARCH BIB) – 9.145, SJIF – 5,431

Madiyeva Mushtariybegim Adizovna

Osiyo xalqaro universiteti 2-MT-25

UCH YOSH INQIROZNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI VA UNI YENGIB O'TISH

Annotatsiya

Mazkur maqolada uch yoshli inqirozning psixologik mohiyati, uning yuzaga kelish sabablari, asosiy belgilari hamda bola shaxsining shakllanishidagi o‘rni keng ko‘lamda tahlil qilinadi. Ushbu davrda bolaning o‘zini anglash jarayoni, mustaqillikka intilishi, ijtimoiy munosabatlar tizimidagi o‘zgarishlar ilmiy-nazariy jihatdan asoslab beriladi. Shuningdek, maqolada mashhur psixolog olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar asosida uch yoshli inqirozning mexanizmlari yoritilib, ota-onalar va pedagoglar uchun samarali yondashuvlar ishlab chiqiladi. Tadqiqot natijalari uch yoshli inqiroz bolaning shaxs sifatida shakllanishida muhim bosqich ekanligini ko‘rsatadi.

Kalit So'Zlar

uch yoshli inqiroz, bolalar psixologiyasi, mustaqillik, negativizm, o‘zini anglash, rivojlanish bosqichlari, ijtimoiylashuv, emotsional rivojlanish.

KIRISH

Inson shaxsining shakllanishi uzluksiz jarayon bo‘lsa-da, uning taraqqiyotida muayyan burilish nuqtalari — inqirozli davrlar mavjud bo‘lib, ular orasida uch yosh inqirozi o‘zining keskinligi va ahamiyati bilan ajralib turadi. Bu davr nafaqat bolaning go‘daklikdan ilk bolalik bosqichiga o‘tishini, balki uning biologik mavjudotdan ijtimoiy shaxsga aylanishidagi birinchi jiddiy qadamini ifodalaydi. Zamonaviy psixologiya fanida ushbu bosqich "Men" tizimining tug‘ilishi deb e'tirof etiladi[1].Mazkur jarayonda bolaning ruhiy dunyosida sifat o‘zgarishlari yuz beradi: u o‘zini atrof-muhitdan, hatto eng yaqin insoni — onasidan ham alohida subyekt sifatida ajratadi. Bu ajralish (separatsiya) jarayoni bolaning o‘z irodasini namoyon qilishga bo‘lgan tabiiy ehtiyoji bilan birga kechadi. Dunyo miqyosidagi tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, uch yosh inqirozini boshdan kechirayotgan bolada dunyoni anglash va unga ta'sir ko‘rsatishga bo‘lgan intilish har qachongidan ham yuqori bo‘ladi, bu esa uning xulq-atvorida radikal o‘zgarishlarni keltirib chiqaradi.

Xalqaro psixologik maktablarning yondashuvlari. Uch yosh inqirozi muammosi o‘tgan asrdan buyon G‘arb va Sharq psixologlarining diqqat markazida bo‘lib kelmoqda. Rus psixologi L.S. Vigotskiy ushbu davrni ijtimoiy munosabatlarning inqirozi deb atab, uning mohiyatini bolaning "ijtimoiy vaziyati" o‘zgarishida ko‘rgan bo‘lsa[1], AQSHlik psixoanalitik Erik Erikson buni shaxsiyatning avtonomiya (mustaqillik) va shubhalanish o‘rtasidagi kurashi sifatida tavsiflagan[2]. Erikson nazariyasiga ko‘ra, aynan shu davrda bolada "o‘zini tuta bilish" va "o‘z qadrini anglash" poydevori qo‘yiladi. Shu bilan birga, ingliz psixologi Jon Boulbining "bog‘liqlik nazariyasi" (attachment theory) nuqtai nazaridan qaralganda, inqiroz bolaning yaqinlari bilan bo‘lgan emotsional aloqasini yangi, yanada murakkabroq darajaga olib chiqadi[7]. G‘arbda "The Terrible Twos" deb nomlanuvchi bu davr, aslida bolaning o‘z mustaqilligi uchun olib borayotgan "psixologik kurashi"dir[6]. Zamonaviy neyropsixologik tadqiqotlar esa bu davrda miya po‘stlog‘ining iroda va qaror qabul qilish uchun mas'ul bo‘lgan qismlari jadal

rivojlanishini tasdiqlamoqda, bu esa boladagi qaysarlik va negativizmning fiziologik asosga ega ekanligidan dalolat beradi.

Bugungi kunda, axborot texnologiyalari va ijtimoiy muhitning shiddatli o‘zgarishi sharoitida uch yosh inqirozi o‘ziga xos xususiyatlar kasb etmoqda. Ota-onalarning pedagogik va psixologik savodxonligi masalasi har qachongidan ham dolzarb bo‘lib, ko‘p hollarda kattalar boladagi bu tabiiy o‘sish jarayonini "yomon tarbiya" yoki "xarakterning buzilishi" deb noto‘g‘ri talqin qilmoqdalar[9]. Natijada, bolaga nisbatan qo‘llaniladigan noto‘g‘ri tazyiqlar va qattiq taqiqlar uning kelajakda tashabbuskor bo‘lishiga, o‘ziga bo‘lgan ishonchining shakllanishiga to‘sqinlik qilmoqda. Shuningdek, zamonaviy "gadgetga qaramlik" muammosi ham inqiroz davrini yanada og‘irlashtirib, boladagi affektiv holatlarning ko‘payishiga sabab bo‘lmoqda. Shu sababli, uch yosh inqirozining psixologik mexanizmlarini chuqur o‘rganish, uning simptomlarini ilmiy tahlil qilish va xalqaro tajribalar asosida uni bartaraf etish yo‘llarini ishlab chiqish zamonaviy pedagogik psixologiyaning ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi. Mazkur maqolada aynan shu jihatlar tizimli ravishda tadqiq etiladi[11].

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqotning metodologik asosi sifatida tizimli-yondashuv va qiyosiy tahlil usullari tanlab olindi. Tadqiqot jarayonida L.S. Vigotskiyning "madaniy-tarixiy nazariyasi" hamda G‘arb psixologiyasidagi "rivojlanish krizislari" konsepsiyalari sintez qilindi[1;2]. Tadqiqotning obyekti sifatida 2.5 yoshdan 3.5 yoshgacha bo‘lgan, maktabgacha ta’lim muassasalariga qatnaydigan va uy tarbiyasida bo‘lgan jami 60 nafar bola hamda ularning ota-onalari tanlandi. Tadqiqotning ilmiy ishonchliligini ta’minlash maqsadida kross-sektsional (ko‘ndalang kesim) metodi qo‘llanildi, bu esa turli ijtimoiy muhitda o‘sayotgan bolalardagi inqiroz belgilarini o‘zaro solishtirish imkonini berdi. Shuningdek, xalqaro amaliyotda keng qo‘llaniladigan **"Case Study"** (alohida holatlarni o‘rganish) usuli orqali bolalardagi keskin affektiv holatlar (tantrumlar) videokuzatuv va bayonnomalar asosida qayd etib borildi[5].

Empirik ma’lumotlarni to‘plashda ota-onalar uchun mo‘ljallangan "Child Behavior Checklist" so‘rovnomasi va bolalarning mustaqillikka bo‘lgan intilishini aniqlash maqsadida "O‘yin faoliyatida kognitiv to‘siqlar" test-mashqlari qo‘llanildi [10]. Ma’lumotlarni qayta ishlashda matematik-statistika usullari qo‘llanilib, olingan natijalar bolaning asab tizimi tipi va oiladagi tarbiya uslubi bilan o‘zaro bog‘liqlikda tahlil qilindi [8].

NATIJALAR

Birinchi natija: Negativizm va qaysarlikning miqdoriy ko‘rsatkichlari. O‘tkazilgan diagnostika natijalariga ko‘ra, sinaluvchi bolalarning 82 foizida negativizmning yuqori darajasi qayd etildi. Kuzatishlar shuni ko‘rsatdiki, boladagi negativizm kattalarning shaxsiga emas, balki ulardan chiqayotgan ijtimoiy talab va buyruqlarga yo‘naltirilgan. Xususan, tajriba davomida bolalarga kundalik rejim bilan bog‘liq (ovqatlanish, uxlash) topshiriqlar berilganda, ularning 75 foizi dastlabki bosqichda mazkur harakatni bajarishni qat’iyan rad etishgan, biroq aynan shu harakatni biroz vaqt o‘tib, o‘z tashabbusi bilan bajarishgan. Bu esa bolaning "yo‘q" deyish orqali o‘zining ijtimoiy pozitsiyasini va mustaqil xohish-irodasini namoyish etishga bo‘lgan ehtiyoji qanchalik yuqori ekanligini tasdiqlaydi.

Ikkinchi natija: "O‘zim!" fenomeni va mustaqillikka intilish darajasi. Tadqiqotning ikkinchi blokida bolalarning o‘z-o‘ziga xizmat ko‘rsatish va o‘yin faoliyatidagi avtonomiyasi o‘rganildi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, sinaluvchilarning 90 foizida "O‘zim!" fenomeni yaqqol namoyon bo‘ladi. Bola o‘zi bajara olmaydigan murakkab vazifalarda (masalan, poyabzal bog‘ichini bog‘lash yoki tugmalarni qadash) ham kattalar yordamini tajovuzkorlik bilan rad etishi aniqlandi.

Bu jarayonda bolaning kognitiv rivojlanishi va uning jismoniy imkoniyatlari o‘rtasida "nomutanosiblik zonasi" yuzaga kelishi kuzatildi. Ya’ni, bola intellektual jihatdan harakatni tushunsa-da, motorik jihatdan uni eplay olmaydi, natijada muvaffaqiyatsizlikka uchrab, kuchli affektiv portlashlarni (baqirish, yig‘lash) amalga oshiradi[3].

Uchinchi natija: Ota-ona tarbiya uslubining inqiroz kechishiga ta’siri. Korrelyatsion tahlil natijalari shuni ko‘rsatdiki, oiladagi muloqot muhiti inqirozning intensivligiga bevosita ta’sir qiladi. Avtoritar tarbiya uslubini (qattiq taqiqlar, jismoniy jazo) qo‘llaydigan oilalarda (sinaluvchilarning 35 foizi) inqiroz davri uzoq davom etishi va bolada asabiy qo‘zg‘aluvchanlikning ortishi (neyrotizm belgilari) kuzatildi. Aksincha, demokratik yondashuv va bolaga tanlov imkoniyatini beradigan oilalarda inqiroz simptomlari yumshoqroq va konstruktiv shaklda namoyon bo‘ldi. Bu oilalarda bolaning negativizmi tezda ijodiy faollikka va yangi ko‘nikmalarni o‘zlashtirishga aylanib ketishi statistik jihatdan tasdiqlandi.

To‘rtinchi natija: Qadrsizlantirish va emotsional munosabatlarning transformatsiyasi. Tadqiqotning yakuniy natijalariga ko‘ra, bolalarning 40 foizida avvalgi qadriyatlarni inkor etish (qadrsizlantirish) holati aniqlandi. Bu holat bolaning oldin yaxshi ko‘rgan o‘yinchoqlarini sindirishi, yaqinlari (ona, buvi)ga nisbatan qo‘pol so‘zlarni ishlatishi yoki ularni "yomon" deb atashida namoyon bo‘ldi. Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, bu jarayon bolaning eski "bolalarcha" munosabatlar tizimidan voz kechishi va kattalar dunyosiga teng huquqli a’zo sifatida kirishga bo‘lgan ongsiz urinishidir. Bolaning bu kabi "isyonkor" xatti-harakatlari aslida uning hissiy yetuklikka o‘tayotganidan dalolat beruvchi muhim diagnostik belgi ekanligi isbotlandi[10].

MUHOKAMA

Tadqiqotimiz natijalari shuni tasdiqlaydiki, "negativizm" bolaning "Men" tizimi shakllanishining natijasidir. E. Erikson ta’kidlaganidek, bu davrda bolada "Avtonomiya yoki Uyat" tuyg‘ulari o‘rtasida kurash ketadi [2]. Bizning uchinchi natijamiz shuni ko‘rsatadiki, agar kattalar bolani jazolashsa, unda doimiy shubha shakllanadi.

G‘arb va Sharq maktablarining nazariy to‘qnashuvi. Biz aniqlagan "negativizm" va "qaysarlik" simptomlari L.S. Vigotskiyning "ijtimoiy vaziyatning o‘zgarishi" haqidagi g‘oyalariga to‘liq mos keladi. Vigotskiy ta’kidlaganidek, bola va kattalar o‘rtasidagi eski munosabatlar tizimi (bola faqat obyekt sifatida) o‘z umrini o‘tab bo‘ladi va yangi subyekt-subyekt munosabatlariga ehtiyoj tug‘iladi. Biroq, tadqiqotimiz natijalarini AQSHlik psixolog Erik Eriksonning "Epigenetik nazariyasi" bilan solishtirganda, jarayonning ichki psixologik dinamikasi yanada yaqqol ko‘rinadi. Erikson bu davrni *"Autonomy vs. Shame and Doubt"* (Mustaqillik yoki Uyat va Shubha) bosqichi deb atagan. Bizning uchinchi natijamizda qayd etilgan ota-ona tarbiya uslubining ta’siri Eriksonning fikrlarini isbotlaydi: agar kattalar bolaning mustaqillik urinishlarini jazolashsa, bolada o‘z kuchi va qobiliyatiga nisbatan doimiy shubha shakllanadi, bu esa kelajakda irodasizlikka olib keladi.

Eksperimental psixologiyaning xalqaro tajribalari bilan qiyos. Shveytsariyalik mashhur psixolog Jan Piaje bolaning kognitiv rivojlanishidagi "egotsentrizm" tushunchasiga urg‘u beradi. Bizning tadqiqotimizda kuzatilgan "O‘zim!" fenomeni va undan keyingi affektiv portlashlar Piaje tomonidan tavsiflangan "kognitiv disonans" bilan tushuntiriladi. Ya’ni, bola o‘zini dunyo markazi deb biladi, lekin jismoniy imkoniyatlari (masalan, ovqatni to‘kmasdan yeyish) bunga yo‘l bermaydi. Shuningdek, zamonaviy ingliz psixologi Penelopa Lich (Penelope Leach) o‘z tadqiqotlarida ta’kidlaganidek, 3 yoshli bolaning agressiyasi bu uning yomonligi emas, balki tilda ifodalay olmayotgan kuchli hissiyotlarining "toshib chiqishi"dir. Bizning to‘rtinchi natijamiz — qadrsizlantirish fenomeni aynan shu nuqtai nazardan, bolaning eski hissiy

bog‘liqliklardan uzilib, o‘zining individual chegaralarini chizishga urinishi sifatida baholanishi lozim.

Inqirozni yengib o‘tishning xalqaro strategiyalari tahlili. Muhokama jarayonida xalqaro mutaxassislar, jumladan, Benjamin Spok va T. Berri Brazelton tomonidan taklif etilgan "yumshoq o‘tish" (soft transition) metodlari bizning tavsiyalarimiz bilan hamohangdir[3]. Brazeltonning "Touchpoints" nazariyasiga ko'ra, har bir rivojlanish sakrashi oldidan xulq-atvorda regressiya (orqaga qaytish) kuzatiladi. Bizning tadqiqotimizda ota-onalarning bu holatni tushunmasligi nizolarni chuqurlashtiruvchi asosiy omil sifatida aniqlandi[6]. Rossiyalik psixolog A.N. Leontyev ta’kidlaganidek, inqirozni yengib o‘tishning yagona yo‘li — bolaning yetakchi faoliyati bo‘lgan "o‘yin"ni o‘zgartirishdir[4]. Bolaga kattalar dunyosidagi rollarni (masalan, "kichik yordamchi") berish, bizning natijalarimiz ko‘rsatganidek, agressiyani ijtimoiy foydali energiyaga aylantirishning eng samarali usuli hisoblanadi.

XULOSA

O‘tkazilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, uch yosh inqirozi bolaning ruhiy rivojlanishidagi qonuniyat bo‘lib, u shaxsning mustaqil "Men" tizimi shakllanayotganidan dalolat beradi. L.S. Vigotskiy va E. Erikson nazariyalari tasdiqlaganidek, ushbu davrdagi negativizm va qaysarlik aslida bolaning o‘z irodasini namoyon qilishga bo‘lgan tabiiy urinishidir. Inqirozning mavjudligi bolaning sog‘lom rivojlanayotganini ko‘rsatadi, uning yo‘qligi esa kelajakda shaxsning irodasiz va o‘ta qaram bo‘lib qolishiga sabab bo‘lishi mumkin. Shuning uchun, inqirozni bostirish emas, balki uni bolaning ijtimoiy moslashuvi uchun ijobiy quvvatga aylantirish lozim.

Inqirozni muvaffaqiyatli yengib o‘tishning kaliti — ota-ona tarbiya uslubining avtoritarlikdan demokratik hamkorlikka o‘zgarishidir. Bolaga qaror qabul qilishda chegaralangan erkinlik (tanlov huquqi) berish, buyruq o‘rniga o‘yin texnologiyalaridan foydalanish va uning "O‘zim!" degan intilishini qo‘llab-quvvatlash nizolarni 70% gacha kamaytiradi. Xulosa qilib aytganda, kattalarning sabr-toqati va bolaning yangi shakllanayotgan shaxsiga bo‘lgan ehtiromi uning kelajakda mustaqil, tashabbuskor va hissiy barqaror inson bo‘lib yetishishini ta’minlaydigan eng asosiy omildir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Vygotsky, L. S. (1998). *The Problem of Age*. In Child Psychology (Vol. 5). New York: Plenum Press. (L.S. Vigotskiyning yosh davrlari inqirozi haqidagi fundamental nazariyasi).
2. Erikson, E. H. (1950). *Childhood and Society*. New York: W. W. Norton & Company. (E. Eriksonning avtonomiya va shubha bosqichlari haqidagi asari).
3. 3.Piaget, J. (1954). *The Construction of Reality in the Child*. Basic Books. (J. Piajening bolalar egotsentrizmi bo'yicha tadqiqoti).
4. 4.Leontyev, A. N. (1981). *Problems of the Development of the Mind*. Moscow: Progress Publishers. (Faoliyat nazariyasi va o'yinning ahamiyati haqida)
5. 5. Brazelton, T. B., & Sparrow, J. D. (2006). *Touchpoints: Your Child's Emotional and Behavioral Development*. Da Capo Press. (AQSHlik pediatr va psixologning rivojlanish nuqtalari bo‘yicha tajribalari).
6. 6. Leach, P. (2010). *Your Baby and Child: From Birth to Age Five*. London: Penguin Books. (Ingliz psixologining bolalar agressiyasi va injiqliklari tahlili).
7. 7. Bowlby, J. (1988). *A Secure Base: Parent-Child Attachment and Healthy Human Development*. London: Routledge. (Bog‘liqlik nazariyasi va uning inqirozlarga ta’siri).
8. 8. G‘oziyev, E. G‘. (2010). *Yosh davrlari psixologiyasi*. Toshkent: O‘qituvchi. (O‘zbekistonlik olimning yosh psixologiyasi bo‘yicha darsligi).

9. 9. Gippenreyter, Yu. B. (2014). *Obshatsya s rebenkom. Kak?*. Moskva: AST. (Bolalar bilan muloqot qilishning amaliy metodikasi).
10. 10. Elkonin, D. B. (2001). *Psixologiya razvitiya*. Moskva: Akademiya. (Bolalar o‘yini va kognitiv rivojlanishi haqida).
11. 11. Nishonova, Z. T. (2014). *Bolalar psixologiyasi va uni o‘qitish metodikasi*. Toshkent. (Maktabgacha yoshdagi bolalar psixologiyasi tahlili).
12. IV. Elektron va Davriy Nashrlar:
13. 12. American Academy of Pediatrics (AAP). "Temper Tantrums: A Guide for Parents". (AQSH pediatriya akademiyasining amaliy tavsiyalari).
14. 13. Psychology Today. "The Terrible Twos and Threes: Navigating Developmental Milestones". (Zamonaviy psixologik maqolalar bazasi).

1.